

Історія, проблеми та перспективи розвитку економічного аналізу

7.1. Виникнення економічного аналізу

7.2. Етапи розвитку економічного аналізу

7.3. Становлення і розвиток економічного аналізу в Україні

Питання для самоконтролю

7.1. Виникнення економічного аналізу

Розвиток наукової думки у сфері економічного аналізу

Ступінь розвитку науки визначається рівнем вивчення її історії. Тому знання історії економічного аналізу можна вважати необхідним підґрунтям для оцінки теперішнього стану аналітичної науки та практики і перспектив розвитку в майбутньому.

Становлення економічного аналізу як науки (суспільно-економічної науки) та практичної діяльності розглядається¹ з урахуванням розвитку суспільно-економічних відносин, економіки країни на різних рівнях, паралельно з історією економічної думки, науки про управління, бухгалтерського обліку тощо.

Аналітико-системний процес, який стосується явищ суспільного життя, соціально-економічного устрою, виробництва, обміну та споживання свідчить, що саме виробництво, добробут людей, економічне зростання і кризові явища перебувають під впливом суспільних факторів, об'єктивних законів економічного життя. Це вимагало пояснень, адекватних оцінок, що не могло бути зроблено лише за допомогою простого опису цих процесів. Потрібна наука, спроможна проникнути в сутність процесів, які відбуваються, виявити їх рушійні сили та дати обґрунтування законам економічного життя. Такою наукою стала політична економія. Деякі вчені вважають, що саме в надрах політичної економії і виник економічний аналіз. Спочатку – у найпростіших формах, а пізніше – як система спеціальних знань для дослідження причинно-наслідкових змін економічних процесів і явищ. Інші вчені обґрунтовано пов'язують виникнення аналізу зі становленням бухгалтерського обліку, з балансознавством. Цей оригінальний напрям почав формуватися у кін. XIX – поч. XX ст. у межах бухгалтерського обліку. Так,

¹ Питання історії економічного аналізу піднімається у працях багатьох вчених: С.Б. Барнгольц, І.П. Житної, В.В. Ковальова, І.Д. Лазаришиної, Л.А. Лахтіонової, М.В. Мельник, Є.В. Мниха, Г.В. Савицької, у яких докладно висвітлені етапи становлення та розвитку економічного аналізу як науки та практичної діяльності, доробки відомих вчених.

І.Ф. Шер одним із перших почав розглядати аналіз як органічну складову бухгалтерського обліку².

Становлення економічного аналізу як спеціальної галузі знань зумовлено об'єктивними вимогами та умовами (рис. 7.1).

Рис. 7.1. Передумови становлення економічного аналізу як науки³

Теорія, методологія, методика, способи та прийоми економічного аналізу створювалися, як і в інших науках, поступово, проходячи складні, а іноді й суперечливі етапи. На відміну від бухгалтерського обліку та статистики, які мають багатовікову історію, економічний аналіз як наука сформувався відносно недавно.

Першим поштовхом для розвитку наукової думки у сфері економічного аналізу можна вважати те, що з 70-х років XIX ст. деякі комерційні банки США почали вимагати від своїх клієнтів, що зверталися за кредитами, надання фінансової звітності, а у 90-х роках XIX ст. ця практика розповсюдилася на більшість банків⁴. Тому саме ці роки вважають початком виникнення систематизованого аналізу фінансової звітності, який надалі набув значного поширення. Спочатку аналіз здійснювали у вигляді несистематизованого

² Виникнення економічного аналізу пов'язане з практичною потребою перевірки платоспроможності покупця товарів, якому продавець надає розстрочку або ж векселедавця. Цей період відноситься до раннього середньовіччя. З розвитком ринкових відносин посилюється інтерес купців до стану їх майна і зобов'язань. Здійснення такої оцінки або перевірки можливе лише на підставі відповідного інформаційного матеріалу, який з самого початку надавала бухгалтерія, починаючи з найпримітивнішого ведення інвентарних записів. Розвиток економічного аналізу та його регулювання йде поряд з бухгалтерським обліком і базується на ньому.

³ Як стверджувала проф. С.Б. Барнгольд "розглядаючи витоки економічного аналізу, можна сміливо стверджувати, що він є невід'ємною частиною, універсальним методом, що використовується у всіх науках, об'єктом вивчення яких є економіка – від економічної теорії, що виявляє макроекономічні закономірності розвитку суспільства, до економіки підприємства, де економічний аналіз розглядається як серцевина пізнання".

⁴Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 168 с., – С. 202

зіставлення окремих показників, потім почали використовувати групи взаємопов'язаних показників з подальшим виявленням та аналізом зв'язків між окремими показниками. Крім того, в цей період виникла практика поділу активів на оборотні та необоротні й зіставлення величини оборотних коштів з короткостроковою кредиторською заборгованістю. Тобто здійснювався розрахунок показника, який є аналогом сучасного коефіцієнта абсолютної ліквідності.

Першим теоретиком, який спробував відповісти на подібні питання, став англійський вчений кінця XIX ст. Джеймс Кеннон. Він писав: “Звіт для банкіра – як карта для мандрівника, – вказує і робить зрозумілими моменти та обставини, які в інших випадках вважалися б випадковими та загадовими”. Для кращого розуміння банкірами фінансової звітності Дж. Кеннон сформулював три правила:

- 1) економічною базою позики можуть бути лише ліквідні активи (гроші, цінні папери, дебіторська заборгованість);
- 2) основні засоби не змінюють суму ліквідних активів при розрахунку забезпечення позики;
- 3) кредит не повинен перевищувати половини суми ліквідних оборотних засобів.

Сам Дж. Кеннон запропонував 10 коефіцієнтів, а відомий дослідник Хетфілд вказав, що головний показник – не ліквідність по суті, а те, з якою швидкістю зараховуються платіжні засоби в актив балансу порівняно з сумами зобов'язань, які виникають (кредиторська заборгованість).

Основним напрямом вивчення балансу є той, що пов'язаний із виділенням економічного аналізу. Його розвивали П. Герстнер, Ф. Ляйтнер, Р. Штерн, І.Ф. Шер та ін.

Вчені приділяли увагу питанням аналізу ефективності діяльності підприємств. Вони стверджували, що необхідно розрізняти суб'єктивну рентабельність і рентабельність господарську. Перша визначається як відношення суми дивідендів до собівартості придбаної акції, а друга – як відношення прибутку підприємства до його власних засобів.

Інший французький вчений Ф. Батардон в частині аналізу балансу наполягав на побудові динамічних рядів.

Ще один представник французької облікової школи Ж.-Б. Дюмарше був першим, хто запровадив типологічний аналіз балансу. Його підхід, заснований на комбінаториці, дозволяв звести всю множину балансів до кількох чітко виділених типів.

Слід також відмітити погляди П. Меньо, який стверджував, що бухгалтерський облік, будучи засобом отримання інформації, не може бути самоціллю, адже облік дає інформацію для аналізу. Його завдання – виявити причини невідповідності господарських процесів наміченим цілям. При цьому П. Меньо відмічав, що перше почуття, яке відчуває господар,

зіткнувшись з аналізом, – це незручність, пов’язана з відсутністю завдань і точності, сумніви в практичному використанні отриманих даних.

Такими були підходи вчених Європи. Американська практика складання балансу на той період випереджала європейську. Американські аналітики мало цікавилися питаннями теорії, однак намагалися розробити такі способи аналізу балансу, за допомогою яких в одній таблиці можна представити стан справ і тенденції їх розвитку з таким ступенем наочності, щоб кожен адміністратор зміг у найкоротший термін отримати необхідні відомості.

Подальша еволюція поглядів спрямована на пошук системи коефіцієнтів, які б дозволили передбачити імовірність банкрутства. Перехід від ідей, пов’язаних з конструюванням і трактуванням балансу, до його аналізу став значним досягненням німецької школи.

Першим російським бухгалтером, що справді оцінив роль економічного аналізу та його взаємозв’язок з бухгалтерським обліком, був А.К. Роццахівський (поч. XX ст.). Він ввів поняття “внутрішня продуктивна сила” підприємства. Вчений наголошував, що результат, відображений у балансі, “виявляється лише при уважному вивченні балансу, що, як правило, є досить складним завданням”. Він не проводив аналізу балансу в сучасному розумінні, але добре знав, як його оцінювати та інтерпретувати за допомогою відносних і середніх величин. Відносні величини вчений поділив на дві групи: 1) відношення балансових статей одна до одної (вертикальний аналіз); 2) відношення статей активу до суми кредиторської заборгованості (горизонтальний аналіз).

Саме такі підходи до аналізу отримали розповсюдження у Росії до 1917 р.

Таким чином, багато вчених, які займалися теоретичними розробками у сфері обліку, одночасно досліджували питання, пов’язані з економічним аналізом діяльності. Відповідно на етапі зародження і становлення економічного аналізу спостерігався його безпосередній зв’язок з бухгалтерським обліком.

7.2. Етапи розвитку економічного аналізу

Більшість науковців вказують, що розвиток економічного аналізу відбувався паралельно із загальноприйнятим історичним розвитком суспільства у цілому та виробничих відносин зокрема. Оскільки тривалий період історії України співпадає з історичними подіями тих країн, до складу яких вона входила або від яких залежала, то доцільно розглянути розвиток аналізу в царській Росії XIX ст.-поч. XX ст. та у СРСР.

Періодизація розвитку

Виділяють чотири етапи розвитку економічного аналізу, кожен з яких має свої ознаки та характерні особливості (див. рис. 7.2).

Рис. 7.2. Етапи розвитку економічного аналізу

Нерідко, викладаючи історію економічного аналізу, намагаються применшити або обминути радянський період. Але ж, якщо упустити існуючу на той час заполітизованість отримаємо надзвичайний і унікальний досвід, який потребує ґрунтовного наукового дослідження. Вивчення заради того, щоб не піти хибним шляхом, не повторювати те, що вже зроблено, не видавати чуже за своє, пишатися рівнем наукових розробок (насамперед, не чисто технічним застосуванням складних методів і розрахунків, а глибоким економічним розумінням явищ), не захоплюватися виключно західними розробками, копіюючи їх для української економіки.

Історія економічного аналізу до 1917 р.

Розвиток капіталізму в Російській імперії, створення великих промислових підприємств, розгалуженої банківської і кредитної систем, кооперативної системи господарювання в кінці XIX ст. сприяли появі аналізу як самостійної галузі знань, завданням якої стало вивчення діяльності підприємства, виявлення резервів виробництва, обґрунтування управлінських рішень.

У кінці XIX - на початку XX ст. активно розвивалася наука про комерційні розрахунки. Саме аналіз балансу та комерційні розрахунки заклали основу майбутнього фінансового аналізу.

Економічний аналіз діяльності підприємств та їх монопольних об'єднань зводився переважно до аналізу ліквідності балансу, до оцінки статей активу та пасиву. Але тут виникали суттєві труднощі у зв'язку з тим, що у деякі галузі промисловості Росії залучався іноземний капітал. Бухгалтерський облік і звітність велися за зразками німецьких, англійських або французьких

підприємств. Лише іноді при сплаті промислового податку для казенних палат складалися та друкувалися звіти і баланси російською мовою.

У дореволюційній Росії не видавалася спеціальна література, присвячена економічному аналізу. Питання аналізу балансів розглянуто лише в окремій главі “Курс счетоводства” Р.Я. Вейцмана. Декілька статей з питань аналізу балансу, рахунку прибутків і збитків було опубліковано в журналі “Счетоводство”, який видавався в кін. XIX – поч. XX ст. за редакцією А.М. Вольфа. Їх цінність полягала в тому, що автори викрили поширену на той час навмисну непрозорість балансу, яку можна було розуміти як форму увалювання даних. Певний вплив на розвиток аналізу спричинили і інструкції комерційних банків про перевірку кредитоспроможності клієнтури.

Значні аналітичні розробки в дореволюційний час здійснювалися за “казенними винними операціями”, а також у споживчій кооперації. Достатньо розвиненою була методика аналізу доходів, витрат та прибутку державної винної монополії, діяльності в споживчій кооперації (до речі особливість такої форми власності – кооперативна – і викликала необхідність поглибленого аналізу результатів господарської діяльності), аналіз торгових витрат (методики такого аналізу публікувалися у щорічниках Московської ради споживчих товариств).

Отже, у дореволюційний період (до 1917 р.) відбувалося зародження аналітичної галузі знань, вона ще не мала певної окремої назви, про що свідчить той факт, що питання присвячені аналізу окремих фактів діяльності суб'єктів господарювання, виділялися лише в окремі розділи у працях з бухгалтерського обліку. Характерним для аналізу цього періоду була відсутність теоретичного підходу, єдиної методики аналізу, загальні принципи вивчення одних і тих самих показників тощо.

У цілому в дореволюційній Росії самостійно економічний аналіз діяльності підприємств ще не існував: використовувалися тільки окремі його елементи. Аналіз не виходив за рамки балансознавства і, як правило, здійснювався бухгалтерами.

Розвиток економічного аналізу у зарубіжних країнах. У США на початку XX ст. найбільша увага приділялася аналізу фінансової звітності підприємства за допомогою коефіцієнтів, що обумовлено рядом внутрішніх (бажання аналітиків удосконалити аналіз фінансової звітності в практичному аспекті) та зовнішніх чинників (введення у 1913 р. першого в історії США Федерального закону про податок на прибуток; утворення Федеральної резервної системи у 1914).

Зазначені акти сприяли зростанню важливості фінансової звітності, її змісту, структури, інформаційних та аналітичних можливостей.

Так, як вже зазначалося, Джеймс Кеннон (*James Cannon*), один з ініціаторів розробки методик систематизованого аналізу фінансової звітності, на початку XX ст. розробив систему з десяти аналітичних коефіцієнтів для аналізу фінансових можливостей компаній, що намагаються одержати банківську позику.

Значний внесок у розвиток аналізу звітності на початку XX ст. здійснив Олександр Уолл (*Alexander Wall*), який, розуміючи, що практики все більше потребують системи різноманітних аналітичних коефіцієнтів, а також їх нормативного значення, у 1912 р. почав дослідження в цій сфері. Результати досліджень узагальнено у статті “Статистичний аналіз критеріїв кредитоспроможності” (1919 р.). Саме Уолла можна вважати одним з перших популяризаторів ідеї використання системи фінансових показників і емпіричних статистичних даних для визначення критеріїв. На початку XX ст. в США – встановлено, що рекомендоване значення коефіцієнта поточної ліквідності повинне бути не нижче 2 (що використовується до теперішнього часу).

Аналіз у перші роки радянської влади На початку радянського етапу мали місце і негативні факти в обліково-аналітичному житті. Так, після Жовтневої революції більшість нормативно-правових актів, що регулювали питання економічного аналізу та бухгалтерського обліку були анульовані. Це був період “військового комунізму”, що характеризувався анархією з періодичними спробами централізувати облік. Бухгалтерський облік і звітність не мали єдиної методологічної бази. Аналіз, що базується на балансових даних, не розкривав об’єктивні закономірності у розвитку виробництва та обміну, так як далеко не завжди спирався на об’єктивні дані. Отримані показники при внутрішньому аналізі науково не досліджувалися, вони були просто закритими комерційною таємницею. У той час спеціальних нормативних актів, присвячених питанням економічного аналізу, не було. Відомі лише короткі інструкції комерційних банків щодо перевірки кредитоспроможності своїх клієнтів.

У перші десятиріччя XX ст. відбулися зміни в політиці, економіці, управлінських структурах, в організації обліку та контролю. На даному етапі розвитку виникають об’єктивні причини, що сприяли появі такої галузі знань як економічний аналіз. Саме в даний період відбувається ускладнення виробничого процесу. Бухгалтерський облік та статистика не в змозі дати відповідь на питання, якими шляхами забезпечити отримання зростаючого прибутку, які причини недоотримання прибутку, як знизити собівартість тощо. Ці роки характеризувалися появою перших науково-практичних публікацій з аналізу.

Економічний аналіз, що відповідав потребам командно-адміністративної системи, розвивався відповідно до вимог кожного етапу розвитку соціалістичної економіки. Господарський розрахунок передбачав необхідність широкого використання даних економічного аналізу, розробку зведеного синтетичного показника, який характеризував би роботу народного господарства в цілому.

Після 1917 р. діяльність (в тому числі фінансова, а відповідно і аналітична її складова) всіх промислових, торгових, кооперативних та інших підприємств отримала робочий контроль згідно з спеціальним положенням. У

цей період перед економічними науками, в тому числі економічним аналізом, ставилися нові завдання, були затверджені Положення про державну статистику (1918 р.), Основні положення з державного рахівництва та звітності (1920 р.). Ці нормативні документи стали початком єдиних методологічних принципів обліку, статистики, контролю, а, відповідно, і економічного аналізу. З цього часу організацією обліку, звітності та аналізу керує Вища Рада народного господарства (ВРНГ).

Серед перших відомчих публікацій, безпосередньо присвячених питанням економічного аналізу, – “Как следует подходить к разбору балансов торгово-промышленных предприятий”, видана Московською обласною радою народного господарства у 1918 р.

Формування нормативної методики внутрівідомчого торгового аналізу починається з пояснювальних записок до річних звітів Центросоюзу. Одночасно починається розробка інструктивних матеріалів з аналізу діяльності клієнтури в Правлінні Державного банку.

Аналіз у 20-ті роки З переходом до Нової економічної політики **XX ст.** (НЕПу) у 1921 р. почали відновлюватися всі галузі народного господарства. Методи адміністративного впливу замінювалися гнучкими економічними методами. Питання господарського розрахунку, боротьби з безгосподарністю, підготовки нових професійних кадрів стали актуальними.

Важливе місце у 20-х роках XX ст. належало кооперативним організаціям – споживчим і кредитним товариствам. У період НЕПу активно проводилися аналітичні дослідження діяльності підприємств і організацій споживчої кооперації, узагальнювався і аналізувався їх досвід роботи.

Економічний аналіз у торгівлі та споживчій кооперації розвивався спочатку дещо швидше, ніж у промисловості, що було зумовлено використанням досвіду аналітичних розробок в дореволюційній споживчій кооперації, наявністю досвідчених кадрів, створенням міських кооперативів і значним зростанням їх кількості в сільській місцевості, утворенням районних і губернських союзів, організацією Центросоюзу, формуванням у всіх кооперативних союзах (в районних, міських, губернських і в Центросоюзі) груп працівників, пов'язаних з інспектуванням, інструктуванням і ревізією місцевих кооперативів. Інструктори-організатори, інструктори-ревізори за специфікою своєї діяльності повинні були добре знати бухгалтерський і статистичний облік, вміти читати баланси та звіти, аналізувати торговельно-фінансову діяльність кооперативних підприємств. Саме з інструкторського, ревізійного та бухгалтерського персоналу кооперативних організацій згодом вийшли економісти-аналітики та перші наукові працівники у сфері економічного аналізу.

У цей період висока активність відмічалася у сфері розвитку аналізу господарської діяльності торговельних підприємств та організацій. Докладний аналітичний матеріал містився у Пояснювальних записках до річних звітів

Центросоюзу з 1924 р. та в наступні роки. Ці записки стали основою для розробки методики внутрішньовідомчого торговельного аналізу.

Підвищилася увага до аналізу торговельних витрат і рентабельності в торгівлі. Найповніший аналіз торговельних витрат здійснювався синдикатами, трестами і торгами. У цих організаціях витрати вивчались у їх динаміці, у постатейному розрізі та з розподілом на групи, в абсолютному та відносному вираженнях. Характерним було порівняння товарообороту та рівня витрат обігу з дореволюційними даними. Це особливо широко практикувалося щодо заготівлі хліба та сільськогосподарської сировини.

Посилилися вимоги до аналізу і у зв'язку із необхідністю послідовного застосування в торгівлі принципів господарського розрахунку. Спроби вивчення показників рентабельності не тільки в цілому за торговельним підприємством, але й у розрізі окремих товарів стали вкрай важливими для цієї галузі. До того часу вже докладно розроблено методику обчислення оборотності торговельного капіталу.

Розроблювалася та удосконалювалася методика аналізу і на підприємствах споживчої кооперації. Так, на Першому з'їзді бухгалтерів первинних кооперативів Москви та губерній (1925 р.) серед інших розглядалося і питання аналізу господарської діяльності. Важливо відмітити, що з'їзд підкреслив необхідність аналізу показників за кожним підприємством. Рекомендувалося проводити порівняльний аналіз, виділяючи передові та відсталі підприємства, порівнювати фактичні витрати зі встановленими нормами.

Теорія аналізу розвивалася у тісному взаємозв'язку з розвитком практики, узагальнювала її. Передусім, розроблені питання аналізу балансу та фінансових результатів, що відповідало головним господарським завданням, які поставали перед підприємствами у період НЕПу. Державні трести та підприємства повинні повністю покривати свої витрати отриманими доходами, тобто працювати беззбитково. Передбачалося встановити дієвий контроль за їх роботою шляхом аналізу звітності.

У період НЕПу аналіз фінансового стану здійснювали, в першу чергу, за даними балансів та інших звітних таблиць, що додавалися до балансу (Рахунок Прибутків і збитків, Звіти про реалізацію промислової продукції, про витрати тощо). Інтерес до балансів і звітів виявляли не лише керівники підприємств і трестів, але й органи Вищої Ради народного господарства (ВРНГ), Наркомфіну та Державного банку. У зв'язку з цим на підставі загальних положень почали розробляти відомчі інструкції з аналізу результатів господарсько-фінансової діяльності промислових підприємств. Управління трестів відповідали не лише за організацію виробництва, але й за складання звітності (звіту, балансу, кошторису, виробничого плану та плану дій) за системою подвійної бухгалтерії. У 1924 р. ВРНГ опублікував Інструкцію з аналізу господарсько-фінансової діяльності промислових підприємств.

Протягом 20-х р. минулого століття досвід постановки обліку, контролю та аналізу постійно узагальнювався Центральною бухгалтерією ВРНГ. Важливе місце при цьому відводилось зібранням головних бухгалтерів (у 20 роки XX ст. відбулося чотири зібрання головних бухгалтерів державних промислових підприємств). У 1925 р. видана конспект-програма “До аналізу балансів і звітів госпорганів (керівництво для облікових працівників)”. Ця програма передбачала не тільки необхідність та методику аналізу балансових показників, але й інших, що характеризують діяльність підприємств комплексно, з різних сторін.

Розширенню інформаційної бази економічного аналізу сприяли, видані у 1925 р. та 1926 р. Інструкції зі складання звіту. Відповідно до цього нормативного документу звіт торговельного підприємства мав складатися з 19 форм.

Аналіз звітів і балансів промислових підприємств отримав подальший розвиток із виданням Центральною бухгалтерією ВРНГ збірника доповідей і матеріалів “О годовом отчете и его анализе” (1926 р.) та “Руководства по анализу балансов и отчетов хозорганов” (1927 р.). До сфери досліджень включено питання кругообігу капіталу та прискорення його оборотності, оскільки вони були безпосередньо пов’язані з практичними вимогами розширення виробничої програми при зменшенні фінансових вкладень. Зокрема, цьому присвячена серія статей С.К. Татура “О скорости оборота капитала”, опублікованих в журналі “Счетоводство” за 1927-1928 рр., редактором якого на той час був М.А. Кіпарісов.

Наукові та методичні праці з економічного аналізу. Роботи з аналізу господарської діяльності носили переважно балансознавчий характер. У них ґрунтовно розглядалися такі питання як оцінка та групування балансових статей. У 20-ті роки XX ст. теорію балансознавства і, зокрема, методику аналізу балансу викладено у працях таких відомих вчених: М.О. Блатов, І.Р. Ніколаєв, О.П. Рудановський, П.Н. Худяков та ін.

Першою оригінальною працею з аналізу балансу була книга П.Н. Худякова “Анализ баланса”, видана у 1920 р., в якій автор намагався пояснити природу бухгалтерського балансу та способи його аналізу. Об’єктом дослідження були баланси виробничих артілей, кредитних і споживчих товариств, тому багато показників, які містилися в інших звітах (наприклад, обсяг виробництва та реалізації, собівартість тощо) аналітично не розглядалися. П.Н. Худяков розумів, що аналіз – вищий етап обліку, ніж бухгалтерський запис окремих господарських операцій та їх узагальнення у звітності, а тому не випадково називав аналіз “філософією рахівництва”.

У цей період російський вчений О.П. Рудановський створив вчення про розкладання балансу за господарськими одиницями і за господарськими функціями (виробництво, збут тощо), розкрив методику виключення внутрішніх оборотів, запропонував ефективну методику нормування балансу

та типізацію самих балансів за умовами господарських ситуацій; ним також створено вчення про порівняльний баланс і контрбаланс (лише результатні рахунки). Науковець пояснив зміст таких понять як “беззаперечний прибуток” та “беззаперечний збиток”. Він довів, що “будь-який практичний облік як за формою, так і за змістом є обліковим аналізом”. Крім того, вчений виділив чотири методи аналізу:

- 1) *експериментальний* – передбачає встановлення взаємозв’язків між рахунками;
- 2) *порівняльний* – дозволяє розкрити механізм формування фінансових результатів;
- 3) *технічний* – показує достовірність бухгалтерських даних;
- 4) *теоретичний* – розкриває зміст бухгалтерської методології.

У перших роботах з аналізу господарської діяльності підприємств і господарських організацій висвітлювалися його загальні основи; потім з’явилися праці, в яких розглядалися особливості аналізу діяльності підприємств окремих галузей.

Важливим етапом у розвитку теорії аналізу господарської діяльності радянських підприємств стала праця Н.Р. Вейцмана “Счетный анализ” (1924 р.) і М.А. Кіпарісова “Анализ баланса” (1925 р.). Пізніше було опубліковано роботи А.М. Яковлева “Анализ баланса кооператива” (1925 р.), А.Я. Міхєєва “Руководство к анализу балансов потребительских обществ” (1926 р.), А.Я. Усачева “Экономический анализ баланса” (1926 р.).⁵

Найцікавішою публікацією з аналізу в торгівлі вважається книга А.Г. Маркіна-Конкіна “Анализ хозяйственной деятельности райкооп и райпотребсоюза” (1928 р.).

Отже, у перехідний післяреволюційний період перед управлінням економікою країни поставлені нові завдання, забезпечити вирішення яких мав економічний аналіз. На цьому етапі розвитку аналітичної галузі знань розробляється методика аналізу ліквідності балансу, достовірності показників статей балансу. Оскільки в цей період проведення аналітичного дослідження базувалося лише на балансі господарюючих суб’єктів, найбільш доцільною назвою аналітичної галузі знань вважалась назва – “Балансознавство”, “Аналіз балансу”. В працях з балансознавства автори звертають основну увагу на порядок складання балансу; визначення ліквідності балансу; оцінку статей активу та пасиву балансу з точки зору його повноти, зрозумілості.

Праці, що вийшли під назвою “Аналіз балансу”, за змістом суттєво не відрізнялися від праць з балансознавства. У зміст поняття “аналіз” автори вкладали перевірку реальності статей балансу.

⁵ У цій книзі вперше зустрічається таке словосполучення, як “економічний аналіз”.

Із зарубіжного досвіду

У 20-х роках XX ст. значна увага приділялася можливостям використання аналітичних коефіцієнтів для внутрішньофірмового аналізу, а також розробкам у сфері факторного аналізу.

До цього часу вже досить широко використовувалися показники рентабельності продажів і оборотності активів, проте це здійснювалося безсистемно, без аналізу взаємозв'язку з факторами виробництва. Тому в 1919 р. працівники фірми Дюпон (The DuPont System of Analysis), використовуючи теоретичні ідеї Альфреда Маршалла (Alfred Marshall) щодо взаємопов'язаних показників, розробили схему факторного аналізу. Вперше запропоновано відображати взаємозв'язок між декількома показниками у вигляді трикутної структури, у вершині якої знаходиться коефіцієнт рентабельності сукупного капіталу (ROA), як основний показник, що характеризує ефективність засобів, вкладених у діяльність фірми, а в основі – два фактори: рентабельність продажів (NPM) і ресурсовіддача (TAT)

$$\frac{P_n}{TA} = \frac{P_n}{S} \cdot \frac{S}{TA},$$

де P_n – чистий прибуток; TA – всього активів; S – виручка від реалізації.

Ідеї Волла (Wall) стосовно необхідності використання в економічному аналізі системи показників набули значного розвитку на початку 20-х років XX ст. Багато фахівців почали пропонувати свої коефіцієнти. Зокрема, Едмонд Лінкольн (Edmond E. Lincoln) у праці “Фінанси підприємства: прикладний аспект” (1925 р.) дав економічну інтерпретацію і алгоритми розрахунку більше сорока аналітичних коефіцієнтів.

Вже у 1925 р. Стивен Гілман (Stephen Gilman) піддав критиці новий напрям аналізу стосовно обґрунтованості системи аналізу за допомогою коефіцієнтів і доцільність розрахунку середньогалузових показників, вказуючи на незіставність звітних даних, їх непридатність для аналізу з огляду на тривалий проміжок часу тощо.

У 20-х рр. XX ст. починається систематизоване накопичення звітних бухгалтерських даних. Джейм Хорріган (James O. Horrigan) наводить найбільш ранні приклади такої діяльності в США: серед торговельних асоціацій – *United Typothetae of America* (1922 р.); серед університетів – *Harvard Business School* (1923 р.); серед установ фінансово-кредитної сфери – Національна асоціація банківських службовців *Robert Morris Associates* (1923 р.).

Перекладні праці з економічного аналізу. Нарис розвитку економічного аналізу за період, що розглядається, не буде повним, якщо не сказати про видання російською мовою праць закордонних авторів. Сам факт перекладу іноземних видань з балансоведення та аналізу в той складний період свідчить про увагу, яка приділялася цій сфері знань. При перекладах робіт зарубіжних авторів переслідувалася мета – критично запозичити закордонний досвід у

даній сфері. Російською мовою перекладені дві книги відомого швейцарського вченого І.Ф. Шера “Калькуляция и статистика в хозяйстве потребительских обществ” (1919 р.) та “Бухгалтерия и баланс” (1925 р.); книги німецького балансознавця П. Герстнера “Анализ баланса” (1926 р.) та американського вченого Дж. Блісса “Показатели хозяйственной деятельности предприятий” (1930 р.).

У праці І.Ф. Шера викладалася методика аналізу всіх сторін діяльності споживчих товариств з використанням не тільки балансу та рахунку прибутків і збитків, але й даних статистики і торговельної калькуляції.

Книгу П. Герстнера “Анализ баланса” побудовано на матеріалах про суспільну відповідальність капіталістичних підприємств. У ній автор дослідив переважно питання аналізу ліквідності балансу. Вагомим є внесок П. Герстнера у виявлення аналітичних характеристик балансу. Він сформулював п’ять правил для оцінки пасиву, п’ять – для активу та одне – для оцінки взаємозв’язку пасиву й активу.

У посібнику Дж. Блісса “Показатели хозяйственной деятельности предприятий” (1930 р.) розглянуто фінансові та оперативні коефіцієнти. Характерною є ідея безтекстового, табличного аналізу. Таблиці основних показників знайшли широке застосування в аналітичній практиці Державного банку СРСР.

Розвиток аналізу в 30-45 рр. XX ст. З переходом економіки країни до планового соціалістичного господарства в СРСР питання аналізу балансу, фінансового стану, фінансових результатів ставилися на останнє місце. Аналіз все більше віддалявся від бухгалтерського обліку і перетворювався на техніко-економічний аналіз, сутність якого полягала в реалізації схеми “план-факт”. Розвитку набувала методика аналізу витрат виробництва, собівартості, заробітної плати, ресурсозабезпеченості підприємства тощо.

Коли виявлення умов і факторів виробничого процесу почало передувати аналізу оборотних засобів і фінансових результатів, аналіз господарської діяльності промислових підприємств набув чіткої логічної послідовності. При цьому аналізувався і зворотний зв’язок – вплив фінансового стану на виконання виробничої програми. Пошук внутрішніх резервів економії був пов’язаний, передусім, з аналізом собівартості товарного виробництва та обігу.

Економічний аналіз в промисловості почав набувати проблемного характеру, оскільки ним практично ніхто не займався. Аналіз не входив до сфери діяльності бухгалтерів і не мав для них професійного інтересу, а в управлінців не вистачало часу для його проведення.

Очевидно, що терміни – “Балансознавство”, “Аналіз балансу”, які використовувалися для назви аналітичної науки на даному етапі розвитку вже стали вужчими за змістом, ніж розроблена методика аналізу, яка включала

оцінку усіх сторін господарської діяльності підприємства (не лише фінансового стану, але й витрат виробництва, собівартості, ресурсозабезпеченості підприємства, ефективності використання його ресурсів тощо) з точки зору визначення ступеня виконання плану, що вимагало відповідної заміни термінів, які використовувались для назви аналітичної науки. Тому відбувається трансформація назви “Аналіз балансу” в “Рахунковий аналіз”, “Аналіз звіту”, “Аналіз роботи”, “Аналіз господарської діяльності”.

Хоча праці з аналізу, що видавалися у 30-х рр. XX ст. і пізніше, часто мали назву “Анализ баланса и отчета”, “Анализ отчета промышленных предприятий”, їх зміст все більше показував, що досліджується питання про те, як за матеріалами обліку та звітності вивчати економіку підприємства в цілому. *Це і призвело в подальшому до того, що дана галузь економічної науки отримала назву “Аналіз господарської діяльності”.*

У соціалістичному суспільстві питання обліку та економічного аналізу знаходилися у віданні вищих органів державної влади та державного управління. У кінці 30-х років відбулася організаційна перебудова щодо методичного регулювання аналітичних розробок. У середині 30-х років методичне керівництво бухгалтерським обліком та економічним аналізом знаходилося в єдиному центрі – Народному комісаріаті фінансів. У 1938 році Наркомфін опублікував Методичні вказівки з перевірки і аналізу фінансовими органами балансів і річних звітів підприємств, а у 1940 році – збірник “Консультации по вопросам проверки и анализа годовых отчетов и балансов хозорганизаций”. При цьому, всі відомчі інструкції Наркомфіну, а також переважна більшість спеціальних публікацій присвячується підсумковому, ретроспективному аналізу, питання прогностичного та оперативного аналізу майже не розглядаються. Організуючий вплив Наркомфіну здійснювався не тільки на аналітичну практику, але і на розробку теоретичних проблем об’єднаними зусиллями наукових працівників. Наукові дослідження у сфері аналізу продовжувались як в частині поповнення аналітичного арсеналу відповідними методами та прийомами, так і у частині поглиблення вивчення економіки підприємства. Останнє знайшло відображення в наступній доволі активній диференціації аналізу за галузями народного господарства. Відповідно, посилилась робота галузевих відомств щодо розробки методичних інструктивних матеріалів з аналізу окремих видів діяльності в певних галузях.

Отже, у передвоєнні роки економічний аналіз як галузь знань був сформований у методологічному плані та отримав значний розвиток у галузевому напрямі (як за галузями народного господарства, так і в частині внутрішньогалузевої спеціалізації). Більше того, складний комплекс умов і причин, що визначали господарську діяльність підприємств різного виробничого профілю, поєднання факторів технологічного, організаційного та економічного характеру обумовили виникнення комплексного техніко-економічного аналізу.

При цьому вважалося, що техніко-економічний аналіз – важливий етап в розвитку аналізу, що в його основі – конкретні аналітичні способи та прийоми, які застосовувалися до виробничого профілю підприємства. Якщо методи аналізу балансу, оборотності оборотних засобів повністю не залежали від об'єкта, що аналізується, то собівартість, наприклад, досліджувалася в тісному поєднанні з організаційними, технологічними та економічними особливостями того чи іншого виробництва. У техніко-економічному аналізі широко використовувалася технічна звітність підприємства, техніко-виробничі звіти його окремих цехів. Передусім з'явилися роботи з питань техніко-економічного аналізу у машинобудуванні. Але такий аналіз був ретроспективним за своєю природою, а отже, мало корисним.

Наукові та методичні праці з економічного аналізу. Варто відмітити, що на ранньому етапі розвитку теорії економічного аналізу видано ряд монографічних досліджень. У 30-ті рр. XX ст. проблема аналізу собівартості привернула увагу значної кількості авторів. У 1931-1935 рр. з'явилася серія монографій, присвячених аналізу собівартості, найпомітнішими серед яких були праці: Н.С. Тріфонова “О скорости оборота капитала в промышленности” (1929 р., 1930 р.), А.А. Афанасьєва “Кругооборот капитала в предприятии” (1929 р.), Н.Є. Колосова “Методика технико-экономического анализа себестоимости в машиностроении” (1934 р.), Б.Н. Мокшанцева “Анализ калькуляции в производстве” (1934 р.) та ін.

Індустріалізація країни визначила необхідність продовження досліджень проблем, пов'язаних з оборотністю оборотних засобів, адже прискорення їх обороту розширювало можливості додаткових капітальних вкладень. Практикою диктувалася необхідність у роботах, присвячених аналізу швидкості обороту засобів. Результати аналізу були взяті за основу при визначенні нормативів оборотних засобів.

З'явилася значна кількість праць, присвячених аналізу господарської діяльності підприємств інших галузей, і передусім сільського господарства.

Книга С.І. Кобизева “Анализ хозяйственной деятельности совхозов и МТС по бухгалтерскому отчету и балансу” (1937 р.) була однією з перших праць, присвячених економічному аналізу у сфері сільського господарства. Особливість цієї праці полягала в тому, що в ній поряд із викладенням загальних методичних основ економічного аналізу, властивих всім сільськогосподарським підприємствам, розглядалася методика аналізу роботи радгоспів і колгоспів.

Почали з'являтися публікації, присвячені аналізу господарської діяльності таких галузей промисловості як верстатно-інструментальної, текстильної, целюлозно-паперової, риболовної і рибопереробної, лісозаготівельної та деревообробної тощо. Загальна методика аналізу отримала конкретизацію щодо умов тієї чи іншої галузі.

У ці роки тривала розробка методики аналізу господарської діяльності у торгівлі, будівництві. Докладними працями в цій сфері були книги Д.П. Андріанова “Анализ хозяйственной деятельности торгового предприятия” (1939 р.), М.І. Заславського та І.А. Бабкова “Анализ и ревизия хозяйственной деятельности торгога” (1939 р.). Однією з перших публікацій в будівельній сфері стала книга М.Ф. Дьячкова “Анализ баланса и отчета у строительстве” (1939 р.).

Фундаментальними працями початку 30-х рр. ХХ ст. щодо промислового аналізу були “Анализ отчета” А.Я. Локшина (1933-1934 рр.) та “Счетный анализ – основные приемы анализа деятельности промышленного предприятия по данным учета” Н.Р. Вейцмана (1937 р.).

Вагому роль у становленні економічного аналізу у СРСР відіграв журнал “Бухгалтерский учет”, до складу якого входив відділ аналізу господарської діяльності. У кінці 30-х років ХХ ст. у цьому журналі статті, присвячені питанням аналізу, вийшли за кількістю на перше місце. Свої статті в журналі “Бухгалтерский учет” друкували такі вчені, як: Д.П. Андріанов, С.Б. Барнгольц, М.Ф. Дьячков, А.М. Кашаєв, А.Ш. Маргуліс, А.Д. Шеремет, І.А. Шоломович.⁶

До початку 40-х рр. ХХ ст. економічний аналіз сформувався у методологічному плані як наука і отримав широке розповсюдження у галузевому розрізі. Цьому сприяло видання наукових і практичних праць таких авторів, як Д.П. Андріанова, М.І. Баканова, М.Ф. Дьячкова та ін. У праці С.К. Татура “Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий” (1940 р.) наведено певні підсумки практичних і теоретичних розробок у сфері економічного аналізу діяльності промислових підприємств за передвоєнні роки, і, крім того, систематизовано зміст курсу за окремими підрозділами.

У цей період економічний аналіз остаточно сформувався як самостійна дисципліна вищих навчальних закладів (ВНЗ). Розвиток аналізу на науковій основі, формування його як галузі наукових знань багато в чому залежали від підготовки кадрів, що володіли теорією та методикою аналізу господарської діяльності. Якщо раніше питання аналізу в курсі бухгалтерського обліку відокремлювалися у розділі “Аналіз балансу і звіту”, то з 30-х років ХХ ст. навчальними планами обліково-економічних факультетів ВНЗ передбачалася самостійна дисципліна “Аналіз господарської діяльності”, а пізніше – “Теорія економічного аналізу господарсько-фінансової діяльності”. У кінці 30-х і на початку 40-х років ХХ ст. до навчальних планів обліково-економічних

⁶ Детальний огляд та систематизацію публікацій на сторінках журналу “Финансы” протягом 1952-2003 рр. проведено у статті Олійник О.В. Становлення економічного аналізу: публікації на сторінках фахового журналу “Финансы” // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – Житомир: ЖДТУ, 2006. – № 1 (38) – С. 153-163

факультетів різних фінансових, економічних і торговельних ВНЗ включено такі дисципліни: “Бухгалтерський облік і аналіз балансу”; “Аналіз, контроль і ревізія”, “Аналіз балансу”. Дещо пізніше дана навчальна дисципліна отримала точнішу назву – “Аналіз господарської діяльності соціалістичних підприємств” (промислових, сільськогосподарських, торговельних тощо). Змістом його стало не тільки вивчення фінансових показників за даними балансу, але й комплексне дослідження економіки підприємства з використанням всього арсеналу облікових даних. З одного боку, це стимулювало наукові дослідження та написання підручників у цій сфері, з іншого – випуск висококваліфікованих спеціалістів забезпечив запровадження науково обґрунтованої методики аналізу в практику.

Всього за довоєнний період з питань економічного аналізу видано майже 300 книг і приблизно 600 статей у періодичних і наукових виданнях.

Таким чином, вже в передвоєнні роки аналіз господарської діяльності сформувався в наукову та навчальну дисципліну і, насамперед, забезпечував функцію контролю.

Із зарубіжного досвіду

У 30-ті роки XX ст. у американській літературі з бухгалтерського обліку і фінансового аналізу тривала дискусія стосовно складу і економічної природи коефіцієнтів, а також доцільності розрахунку середньогалузевих значень цих показників.

У 1933 р. в США було ухвалено Закон про цінні папери (Securities Act 1933), який передбачав реєстрацію емісії цінних паперів і надання відповідної інформації Комісії з цінних паперів і бірж (Securities and Exchange Commission, SEC), створеної згідно закону в 1934 р. У 40-х роках створена Комісія спільно з Федеральною комісією з торгівлі почала видавати бюлетень “Квартальна фінансова звітність виробничих корпорацій”, в якому разом з агрегованою звітністю зазначалися середньогалузеві значення аналітичних коефіцієнтів.

У ці ж роки Реймонд Сміт (Raymond F. Smith) і Артур Вінакор (Arthur H. Winakor) сприяли розвитку нового напрямку аналізу, який пов’язаний з дослідженням можливості використання аналітичних коефіцієнтів для прогнозу ймовірних ускладнень у фінансовій діяльності компаній.

У першій половині 40-х років більшість досліджень спрямовані на узагальнення ідей щодо можливості використання коефіцієнтів для прогнозних цілей. Значного визнання дістала робота Чарльза Мервіна (Charles L. Merwin), в якій обґрунтовано застосування трьох коефіцієнтів (частка власних оборотних коштів, співвідношення власних і позикових засобів і коефіцієнт поточної ліквідності) для прогнозу можливого банкрутства за 4-5 років до його настання. Деякі вчені висловлюють думку, що завдяки цьому дослідженню вперше за п’ятдесят років свого існування коефіцієнти одержали визнання як практично корисний інструмент аналітичних розрахунків.

**Розвиток аналізу
у 50-90 рр. XX ст.**

У повоєнний період відбувається перехід до відбудови народного господарства. Передусім необхідно було оцінити колосальні матеріальні збитки, спричинені народному господарству війною. Належало списати величезну кількість основних засобів і товарно-матеріальних цінностей. На перше місце висувалися питання аналізу виробництва; розроблено відповідну методику вивчення всієї діяльності підприємства. Як джерела аналізу залучалася інформація не лише з балансу, а й з усієї іншої бухгалтерської і статистичної звітності, загальні дані обліку та планування.

Спочатку перед економічним аналізом стояли епізодичні завдання, пов'язані з оцінкою матеріальних збитків, нанесених народному господарству військовими діями. Наркоматам і відомствам дозволялося списувати з балансів підприємств та організацій вартість повністю зруйнованих основних засобів, знищених і розкрадених гітлерівцями товарно-матеріальних цінностей. До річного звіту за 1945 р. додавалися акти про списання окремо основних засобів і товарно-матеріальних цінностей. Аналіз річних звітів передбачав виявлення та оцінку матеріальних втрат, нанесених війною.

Аналіз балансів промислових та інших підприємств виявив значну дебіторську та кредиторську заборгованість, що збільшилася за роки війни в два-три рази.

Перехід до відбудови, досягнення довоєнного рівня з подальшим розвитком народного господарства, розширення підготовки господарських, фінансових, економічних кадрів⁷ – все це позитивним чином вплинуло на дослідження у сфері економічного аналізу.

У післявоєнні роки відбувся стрімкий розвиток економічного аналізу, що виявилось у диференціації методик аналізу за галузями економіки, поглибленні аналізу діяльності внутрішніх госпрозрахункових підрозділів підприємств, розробці методик аналізу зведених звітів, монографічному дослідженні основних проблем економічного аналізу та у використанні методології і методики економічного аналізу за межами країни, формуванні відповідного курсу для студентів економічних вищих навчальних закладів. У кінці 40-х рр. з'явилися перші наукові праці з проблем комплексного економічного аналізу, значна увага приділялась ролі економічного аналізу в управлінні, зокрема ознайомленню керівників підприємств з інформацією, яку можна отримати на підставі даних обліку та звітності.

У період 1941-1955 рр. вирішальне значення мали розробки офіційних методичних вказівок з аналізу річних звітів, що виконувались колективами спеціалістів Наркомфіну та Держбанку за участі відомих вчених-аналітиків –

⁷ Посадові обов'язки бухгалтерів, в тому числі головних, регулювалися відповідними Положеннями. Так, в Положенні про бухгалтерські звіти та баланси державних, кооперативних і громадських підприємств та організацій (1951 р.) передбачалось зобов'язання головних бухгалтерів аналізувати баланс та звіт підприємств

С.Б. Барнгольц та І.А. Шоломовича. Ці методичні розробки використовувались галузевими наркоматами (у сучасному розумінні міністерствами) для підготовки вказівок з аналізу діяльності підприємств окремих галузей і видів діяльності народного господарства. Програми аналізу, що розроблялися окремими міністерствами, не обмежувалися аналізом фінансового стану, вони передбачали вивчення використання основних засобів, матеріальних і трудових ресурсів та їх вплив на собівартість та якість продукції. Разом з тим, як зазначає проф. С.Б. Барнгольц “як і в попередні періоди не розкривалась роль аналізу в управлінні господарюючими суб’єктами і у виявленні та мобілізації внутрішньогосподарських резервів підвищення ефективності господарювання”.

Досить активно відбувалася диференціація економічного аналізу в сфері товарного обігу. Існував аналіз діяльності власне торговельних підприємств, що реалізовували товари народного споживання, і аналіз підприємств та організацій матеріально-технічного постачання, що реалізовували засоби виробництва. Аналіз торговельних підприємств державної торгівлі відокремився від аналізу підприємств споживчої кооперації, оскільки останні були багатогалузевими утвореннями, що охоплювали торгівлю, заготівлю, виробництво, транспорт, риболовецький промисел тощо. З’явилися публікації, присвячені аналізу господарської діяльності підприємств “Союздруку”, книжкових магазинів. Виділився аналіз продажу аптечних товарів, відокремився аналіз господарської діяльності зовнішньоторговельних об’єднань.

На той час здійснювались експериментальні спроби перевести на внутрішній госпрозрахунок відділи та секції великих підприємств оптової і роздрібною торгівлі, а отже, розробити методику обліку та аналізу їх діяльності.

Процес диференціації вплинув на економічний аналіз і в сільському господарстві. Найбільш активна розробка методів економічного аналізу велася щодо радгоспного виробництва (С.І. Неделіна “Анализ хозяйственной деятельности совхозов” (1955 р.)).

Враховуючи роль економічного аналізу в підвищенні економічної ефективності діяльності підприємств, Рада науково-технічних товариств у 1953 році створила у складі Комітету економіки, організації виробництва та управління комісію економічного аналізу під головуванням С.Б. Барнгольца (по суті така структура була аналогом дорадчої професійної спілки).

За післявоєнні роки значно підвищився технічний рівень виробництва, досягнення науки отримали застосування в техніці. Зрозуміло, що при тій чи іншій перебудові виробництва, наприклад, при введенні в експлуатацію автоматичної лінії, необхідно надати економічну оцінку того чи іншого заходу, виявити його ефективність, адже в результаті економія повинна сприяти економії робочого часу.

Подальший розвиток та ускладнення суспільного виробництва вимагає поглиблення і підвищення оперативності аналізу, використання сукупності всіх технічних прийомів, що сприяє трансформації назви аналітичної галузі знань до економічного аналізу.

У 60-ті роки XX ст. відбуваються суттєві зміни в економічному аналізі, набувають поширення теоретичні дослідження, що викликані економічною реформою в країні. Основні установчі тези такої реформи щодо обліку і аналізу знайшли відображення у Постанові Ради Міністрів СРСР «Про заходи з усунення серйозних недоліків в організації бухгалтерського обліку та його ролі у здійсненні контролю у народному господарстві». Ключовими моментами цього документу були наступні: орієнтація на централізацію бухгалтерського обліку та забезпечення механізації обробки облікової документації. Звичайно, такі вимоги та їх реалізація спричиняли позитивний вплив на методику економічного аналізу, сприяючи його поглибленню, оперативності та комплексності, виконанню аналітичних процедур на вищих адміністративних рівнях.

Поточний аналіз найвідповідальніших ділянок виробництва (виконання календарного графіка виробництва, завантаження устаткування, стану залишків запасів матеріальних цінностей і готової продукції, відхилень у витрачанні матеріалів і коштів на заробітну плату), отримав назву *оперативного економічного аналізу*. Він почав розвиватися в СРСР саме у 60-ті роки XX ст.

Централізоване планування показників діяльності підприємства передбачало охоплення планом усіх основних показників роботи протягом календарного року, директивність показників плану та складання звітності про його виконання. Передбачалося, що кожне міністерство розподіляє планові показники за головними управліннями, а останні, у свою чергу, доводять планові завдання до об'єднань і підприємств. За цих умов усувалася можливість зміни планів протягом року та “подвійне” планування, тобто випадки, коли сума планів за показниками підприємств і об'єднань не співпадала з плановими завданнями головного управління.

Властиві командно-адміністративному типу економіки СРСР планування і лімітованість ресурсів передбачали введення жорсткого їх фондування. Свобода маніпулювання ресурсами та їх взаємозаміщення була досить обмеженою. Крім того, підприємства були поставлені в жорсткі фінансові рамки і тому не могли обирати найбільш раціональну, на їх погляд, структуру всіх ресурсів, що використовуються. Подібна система планування висувала певні вимоги до економічного аналізу.

Відповідно до вимог планової економіки у 60-х роках XX ст. розвиток економічного аналізу набув специфічних рис:

1) значне місце посіли аналітичні розрахунки в обґрунтуванні планових завдань, які ставилися перед підприємством вищестоящими органами;

2) суттєво змінилися прийоми аналізу виконання планових завдань, що надавалися від вищестоящих органів, а також встановлених самим підприємством;

3) постала нагальна потреба в іншому підході до оцінки впливу факторів економічного, організаційного і технологічного характеру на виконання плану;

4) нормативна база аналізу суттєво звузилася;

5) головна увага зверталася на ключові показники: реалізацію продукції і прибуток, за якими в централізованому порядку встановлювалися планові завдання;

6) основним призначенням стає забезпечення аналітичними даними пояснювальної записки до річного звіту підприємства.

Отже, період 60-х рр. XX ст. характеризується конкретизацією та поглибленням комплексного аналізу, швидким розвитком окремих видів аналізу (зокрема аналіз діяльності внутрішніх підрозділів, оперативний економічний аналіз, міжзаводський порівняльний аналіз), широким розповсюдженням у всіх галузях народного господарства суспільних форм економічного аналізу – суспільних бюро економічного аналізу.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. відбувається обґрунтування концептуальних засад теорії економічного аналізу та виділення в якості самостійної наукової дисципліни. На сторінках наукових видань, професійних фахових видань того часу тривала дискусія щодо того, чи потрібна дисципліна “Аналіз господарської діяльності”. При цьому цікавість до аналітичної роботи проявлялась, насамперед, зі сторони практиків, які дотримувались думки, що за допомогою економічного аналізу можна досягти значного підвищення ефективності господарювання.

Суттєві зміни щодо проблематики досліджень, напрямів, видів, методик економічного аналізу відбуваються у 70-ті роки XX ст. Це зумовлено двома основними причинами. По-перше, відбувався підйом економіки країни, значне економічне зростання різних галузей. Крім того, опрацьовано багато ключових моментів, сформовані концептуальні засади аналітичної науки, відповідно виникла потреба у систематизації та узагальненні результатів попередніх досліджень. Тому протягом даного періоду спостерігається значна кількість публікацій, присвячених теоретичним проблемам економічного аналізу, розширюється кількість робіт з перспективного та оперативного економічного аналізу, вказується на необхідність розробки системного аналізу, що в свою чергу спричинило позитивний вплив і на розвиток практики аналітичної роботи.

До періоду 70-тих відносяться і перші статті щодо проблем автоматизації аналітичних робіт, зміни ролі, завдань, сутнісного наповнення економічного аналізу в умовах автоматизованих систем управління. Значна

увага починає приділятися питанням організації економічного аналізу, при цьому вирізняються праці українського вченого-аналітика В.І. Самборського, використання економіко-математичних методів для аналітичних досліджень. Практичне значення розробок питань організації економічного аналізу проявлялося і у функціонуванні значної кількості суспільних бюро економічного аналізу, які працювали в усіх галузях економіки, на всіх рівнях управління.

У 80-ті роки минулого століття набуває подальшого розвитку розробка та удосконалення методик аналізу з урахуванням галузевого фактору, тобто адаптованих до особливостей діяльності підприємств та організацій різної галузевої спрямованості, продовжуються дослідження питань організації аналітичної роботи, особливостей економічного аналізу при автоматизованих системах управління, перспективного та оперативного аналізу, розробляється системний аналіз. Заслужують на увагу напрацювання вчених щодо методичних основ функціонально-вартісного аналізу, його застосування для різних ситуацій. Остаточою як один із напрямів сформувався аналіз управління виробництвом, зокрема аналіз структур виробництва і управління, особливості аналізу на різних стадіях управлінського циклу.

У період 70-х – 80-х років ХХ ст. значно поживалася обов’язкова аналітична робота, що проводиться на підприємствах та в організаціях, підпорядкованих різним міністерствам і відомствам. Зокрема, Правління Держбанку у 1981 році випустило детальні методичні вказівки з аналізу діяльності промислових підприємств, Міністерство електротехнічної промисловості СРСР розробило розгорнуту методику аналізу річних звітів підпорядкованих йому підприємств.

У кінці 80-х років 20 ст. значна увага приділялася розробці методичних основ внутрішньозаводського оперативного аналізу та функціонально-вартісного аналізу. У цей час відбувається остаточне нормативне закріплення функціонального обов’язку з проведення економічного аналізу головним бухгалтером підприємства – Положення про головних бухгалтерів, 1980 р. – бухгалтери зобов’язані забезпечити здійснення економічного аналізу господарської діяльності підприємств за даними бухгалтерського обліку і звітності з метою виявлення внутрішньогосподарських резервів, попередження втрат і невиробничих витрат.

У 1981 році оприлюднюється концептуальний документ під назвою “Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981-1985 рр. і на період до 1990 р.”, в якому вказується на те, що підвищення якості та оперативності обліку і статистики, удосконалення облікової документації та звітності в усіх ланках народного господарства підпорядковані сучасним вимогам управління, планування і аналізу господарської діяльності з ефективним використанням електронно-обчислювальної техніки.

Наукові та методичні праці з економічного аналізу. У післявоєнний період видано багато підручників, навчальних, практичних і методичних посібників, монографій, опубліковано тисячі наукових статей, видано ряд відомчих інструкцій з питань економічного аналізу. Питанням теорії і методології економічного аналізу, удосконаленню прийомів дослідження господарських процесів, фінансових результатів підприємств і організацій всіх галузей народного господарства присвячено кандидатські та докторські дисертації.⁸

Протягом другої половини ХХ ст. не залишилось жодної галузі, діяльність підприємств якої поглиблено не аналізувалась. Відповідно методики такого аналізу в достатній мірі висвітлювалися у відомчих виданнях, навчальних і журнальних публікаціях.

Найбільшу кількість книг видано з аналізу господарської діяльності промислових підприємств. Серед них: “Экономический анализ производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий” І.І. Поклада (1956 р.), “Основы анализа экономики предприятия” С.К. Татура (1956 р.), “Оборотные средства промышленных предприятий” С.Б. Барнгольц та Д.М. Сухарева (1957 р.) тощо. Але оскільки сама специфіка тієї чи іншої галузі і навіть підгалузі вимагала своєрідного підходу до дослідження економічних показників, то з'явилася і спеціальна література: “Баланс станкостроительного завода и его анализ” С.К. Татура (1946 р.), “Баланс металлургического завода и его анализ” Б.І. Валуєва (1954 р.), “Методика анализа производственных резервов машиностроительного завода” Л.Є. Сіркина-Шкловського (1956 р.) тощо. Майже не було такої галузі промисловості, методика аналізу діяльності якої не знайшла б детальне висвітлення у відомчих виданнях, спеціальних книгах і періодичних публікаціях.

Привертає увагу той факт, що багато розробок присвячено балансу та його аналізу. Так, крім названих, видані роботи А.Ш. Маргуліса “Баланс промышленного предприятия” (1949 р.), Ф. Массаригіна “Как читать баланс промышленного предприятия” (1956 р.), Г.Г. Бро “Анализ баланса промышленного предприятия” (1957 р.), А.І. Усатова “Баланс в управлении заводом” (1958 р.) тощо.

Підвищена увага до аналізу балансів і звітів у період, що розглядається, пояснюється тим, що у 1951 р. Рада Міністрів СРСР затвердила нове Положення про бухгалтерські звіти та баланси державних, кооперативних (крім колгоспів) і громадських підприємств. У ньому передбачалося, крім узагальнення передового досвіду організації бухгалтерського обліку, всебічне

⁸ Систематизація наукових досліджень у сфері економічного аналізу шляхом змістовного вивчення докторських дисертацій українських вчених, захищених протягом 1971-2006 рр. проведена у статті Олійник О.В. Формування та розвиток національної школи економічного аналізу // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю, аналізу. Міжнародний збірник наукових праць. Випуск 3 (6). – 2006. – С. 136-157.

зміцнення господарського розрахунку, фінансово-розрахункової і звітної дисципліни. На той час на головних і старших бухгалтерів покладалася обов'язок аналізувати баланс і звіт. На промисловому підприємстві головний (старший) бухгалтер повинен був контролювати та аналізувати дотримання норм витрачання сировини, матеріалів, палива, електроенергії, використання фонду заробітної плати; здійснювати пошук резервів зниження виробничих та управлінських витрат; сприяти закріпленню розрахункової, платіжної і кредитної дисципліни.

За 50-ті роки ХХ ст. публікуються роботи з аналізу собівартості продукції, проте майже немає літератури з аналізу результатів, досягнутих госпрозрахунковими цехами. Заслуговує на увагу праця С.К. Татура "Хозрасчет и рентабельность. Пути укрепления хозяйственного расчета на промышленном предприятии" (1951 р.), значна частина якої присвячена організації внутрішньогосподарського розрахунку, виявленню та аналізу його ефективності. Досвід аналізу діяльності внутрішньовиробничих підрозділів промислового підприємства знайшов відображення у роботах Г.А. Нешитова "Методика анализа работы хозрасчетных цехов в машиностроении" (1952 р.), М.С. Мірвіса "Опыт определения результатов производственной и хозяйственной деятельности цехов по себестоимости" (1956 р.), а також у книзі Х.Г. Кастанаєва про облік результатів госпрозрахункових цехів підприємств авіаційної промисловості.

Початок теоретичної розробки питань, пов'язаних з особливостями аналізу зведених звітів поклала праця К.А. Федосєєва "Анализ отчета и баланса" (1947 р.). Однак у наступних працях особливості аналізу зведених показників майже не розглядалися. Слід відмітити лише статтю А. Головцова про аналіз виконання виробничої програми за даними зведених матеріалів, за якими можна проаналізувати показники продуктивності праці, собівартості промислової продукції тощо.

У цей час формуються відомі теоретико-аналітичні школи у Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Мінську та інших містах.

У 60-х рр. ХХ ст. проф. І.І. Каракоз виступив ініціатором розробки методики оперативного аналізу в Україні, опублікував навчальний посібник і захистив докторську дисертацію на цю тему. У подальшому він продовжив розробку теми і разом з П.І. Савічевим опублікував монографію з теорії оперативного обліку "Вопросы теории и практики оперативного учета" (1972 р.). У Росії розробки з оперативного економічного аналізу проводив І.Г. Старічков. Ініціатором розробки проблем оперативного аналізу в Білорусії був В.І. Стражев ("Ежедневный экономический анализ цехов" (1966 р.), "Основы оперативного экономического анализа работы предприятия" (1970 р.)). Узагальнення досвіду оперативного аналізу виробництва на підприємствах металургійної промисловості здійснено вченими Інституту економіки промисловості АН УРСР. Серйозна увага була

приділена використанню економіко-математичних методів в оперативному аналізі виробництва. Український вчений С.І. Шкарабан у 1986 р. захистив докторську дисертацію та тему “Оперативный экономический анализ в управлении промышленным производством: методология и организация”.

На початку 70-х років XX ст. з’явилися перші книги з теорії аналізу господарської діяльності, авторами яких були вчені: М.І. Баканов, С.Б. Барнгольц, М.В. Дембінський, І.І. Каракоз, А.Д. Шеремет та інші.

Завершальним у становленні курсу економічного аналізу підприємства, як навчальної дисципліни, вважається вихід у 1981 р. підручника М.І. Баканова та А.Д. Шеремета “Теория экономического анализа”, у якому узагальнено досягнуті вітчизняні теоретичні розробки та результати світової практики.

Великий вплив на розвиток безпосередньо теорії економічного аналізу здійснили монографії, підручники та посібники, видані у 70-80-х рр. XX ст., зокрема: С.Б. Барнгольц “Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития” (1984 р.); “Функционально-стоимостной анализ” за ред. Б.І. Майданчика (1985 р.); А.І. Муравйов “Теория экономического анализа” (1988 р.); І.І. Каракоз, В.І. Самборський “Теория экономического анализа” (1989 р.); “Теория анализа хозяйственной деятельности” за ред. В.В. Осмоловського (1989 р.).

Економічна ситуація в країні визначила зміст навчальних дисциплін у ВНЗ. Протягом останньої чверті XX ст. дисциплінами з економічного аналізу були “Теорія аналізу господарської діяльності” (що отримала в останні роки назву “Теорія економічного аналізу”) і “Аналіз господарської діяльності”.

Із зарубіжного досвіду

У післявоєнний період у більшості країн (США, Великобританія, Франція, Австралія, Індія та ін.) продовжують розвиватися методики фінансового аналізу за допомогою коефіцієнтів.

Значна увага приділялася аналізу можливостей використання коефіцієнтів для управління діяльністю малих підприємств. Так, у 1953 р. в США було створене Управління у справах малого бізнесу.

На початку 60-х років одним з найбільш перспективних напрямів аналізу виявився аналіз можливостей використання коефіцієнтів для прогнозування банкрутства. Найбільш активними в цьому напрямі були Уільям Бівер (William H. Beaver) і Чарльз Мервін (Charles L. Merwin).

Заслужують на увагу дослідження щодо стійкості коефіцієнтів під впливом варіювання методів обліку. Так, Джордж Холдрен (George C. Holdren) дослідив і показав, що вибір методу ФІФО або ЛІФО в основному впливає лише на значення показників оборотності.

У Великобританії в 1959 р. Британським інститутом менеджменту створений Центр міжгосподарських зіставлень (Centre for Interfirm Comparison), одним з

основних завдань якого стає збір, аналітична обробка даних і публікація їх у вигляді піраміди коефіцієнтів. Особлива увага приділялася різним показникам ефективності, зокрема, показнику рентабельності інвестованого капіталу (Return on Investment). Тобто, на відміну від США, де дослідження здебільшого здійснювалися в напрямі розробки системи коефіцієнтів, орієнтованих на потреби кредиторів та інвесторів (кредитно-інвестиційний аспект), у Великобританії основна увага приділялася аналізу можливостей використання аналітичних коефіцієнтів в управлінні поточною діяльністю компанії (управлінський аспект).

Французькі вчені підтримували саме британську ідею стосовно використання аналітичних коефіцієнтів для потреб управління, проте використовували децю інший набір показників. І навпаки, вчені Індії використовували американські теоретичні розробки та рекомендовані значення для коефіцієнтів.

На початку ХХІ ст. відбувається трансформація економіки України, формується нове економічне мислення, оновлюються підходи в управлінні – сучасні керівники стають економічно освіченими розуміючи не тільки технічну, технологічну, організаційну сторони діяльності суб'єкта, але і економічну та її взаємозв'язок з іншими. Відповідно зростає інтерес до наукових розробок пов'язаних з економічним аналізом задля впровадження їх в практику діяльності вітчизняних підприємств. Сьогодні складаються сприятливі умови для розвитку національної школи економічного аналізу.

7.3. Становлення і розвиток економічного аналізу в Україні

Організація і методика економічного аналізу в Україні історично сформувалася на основі аналітичної системи колишнього СРСР, де переважала державна форма власності, а управління економікою здійснювалося в умовах централізації. Така система знаходилася у прямій залежності від методологічних основ планування, і керівництво діяльністю підприємств здійснювалося вищими органами управління. Система регулювання економічного аналізу та бухгалтерського обліку, яка існувала в умовах централізованої планової економіки, була обумовлена загальним характером власності. Головним користувачем інформації була держава в особі галузевих міністерств і відомств, органів державної статистики, фінансових органів.

Держава, виступаючи основним власником і суб'єктом економіки, проводила регулювання всіх сфер діяльності, в тому числі і аналітичної складової задля забезпечення ефективного використання і примноження майна. Основні складові регулювання економічного аналізу протягом ХХ ст. оформлювалися у вигляді методичних рекомендацій з проведення аналітичних досліджень окремих об'єктів (насамперед, балансу та інших звітів, фінансових результатів) або діяльності в певних галузях народного господарства (торгівля, промисловість, сільське, господарство, споживча

кооперація). Достатньо розвинутою була система регулювання, що проводилася банківськими установами. Адже оцінка кредитоспроможності або платоспроможності – це питання, які цікавили суб'єктів господарювання ще на самих ранніх етапах розвитку.

Крім регулювання бухгалтерського обліку, економічного аналізу, контролю держава здійснює і регулювання освітянської сфери, видаючи відповідні Постанови та рекомендації. Тим самим, створюються належні умови не тільки для розвитку наукової діяльності, а й формування високопрофесійних економістів, здатних окрім застосування розроблених методик аналітичних досліджень, ще й удосконалювати економічний аналіз як практичну діяльність.

Увага управлінських органів до розробки нормативно-інструктивних матеріалів з аналітичних процедур залежала від загальнодержавних завдань щодо розвитку економіки на певному історичному етапі.

Дев'яності роки XX ст. характеризуються кардинальними змінами в економіці країни, соціально-економічному устрої, зміною пріоритетів, вихідних умов діяльності. Відповідно відбувається трансформація і економічного аналізу, зміна основних напрямів дослідження, поява нових аналітичних об'єктів і розробка методик їх аналізу, розширення суб'єктів та інформаційної бази і т. ін.

Зміна завдань економічного аналізу вимагала застосування кардинально іншого підходу до порядку його проведення, адже методика економічного аналізу, яка використовувалася раніше, носила ретроспективний характер, на основі її застосування не можна було внести корективи у діяльність суб'єкта господарювання, розробляти та приймати управлінські рішення, спрямовані на отримання кращих результатів господарської діяльності за мінімальних витрат ресурсів. Цей факт вимагав відповідної адаптації методики економічного аналізу до нових умов господарювання. На вирішення цих та інших питань і були спрямовані праці з економічного аналізу, видані в період незалежності України.

Значний внесок у розвиток економічного аналізу зробили українські науковці, зокрема, українські вчені О. Білімович, І. Вернадський, В. Левицький, Є. Слуцький, М.І. Туган-Барановський, Г. Цихановський, представники української інтелігенції М. Драгоманов, І. Франко та ін., відомі київські вчені-аналітики, професори: І.І. Каракоз, Г.М. Мельничук, В.І. Самборський, М.Г. Чумаченко.

Український вчений І. Франко велику увагу приділяв статистичному аналізу, надрукувавши ще у XIX ст. низку статей, присвячених проблемам статистичної студії, крайової статистики, і, зокрема, "Статистика яко метода і яко наука". За результатами проведених досліджень він розробив проект земельної реформи.

На початку XX ст. М.І. Туган-Барановський розробив і практично використав у своїх працях принципові положення теорії економічного аналізу.

Зокрема, щодо знаходження закономірного визначення зв'язку висловлених ідей з об'єктивними економічними умовами, аргументації теоретичних концепцій практичними розрахунками. Для того, щоб узагальнити закономірності розвитку споживчої кооперації у 1861-1910 рр., він згрупував відомості про темпи зміни обороту за десятирічними періодами. Крім рядів динаміки, розрахунку середніх і відносних величин вчений користувався прийомом статистичних групувань. М.І. Туган-Барановський розглядав у своїх роботах методику та практику дослідження, рухаючись від цифри, від факту, що дозволило йому дійти висновку, що “кооперація є вищим типом, ніж колективізм”, а від з'єднання кооперативу з політичною партією програють обидві сторони: як партія, так і кооператив⁹.

Заслугує на увагу підхід вченого до пізнання економічної системи у динаміці та розвитку задля виявлення тенденцій і закономірностей. Він писав: “Капіталістичне господарство, яке переважно вивчає політична економія, не є чимось незмінним і нерухомим. Воно перебуває у процесі безперервного розвитку, і виявлення тенденцій цього розвитку видається мені найважливішим завданням економічної науки”. Дотепер його теоретичні основи та методологічні засади дослідження – загальна теорія ринку класичної школи, теорія земельної ренти, теорія ринку Сісмонді, продовольча оренда тощо актуальності не втратили. Вчений близько підійшов до проблем факторного економічного аналізу.

Слід визнати, що саме українськими вченими проведено велику роботу з розвитку теорії економічного аналізу й удосконалення його методики. Фактично підготовлено підґрунтя для наступного етапу розвитку економічного аналізу в період переходу до ринкових відносин.

З набуттям Україною незалежності склалися сприятливі умови для становлення національної школи економічного аналізу. Виникає потреба нових наукових розробок у сфері аналізу інвестиційної діяльності, зовнішньоекономічного партнерства, інноваційних процесів. Наповнюються новим змістом державне регулювання економіки, управління економікою регіонів і галузей, бюджетна і банківська справа тощо. Проте, аналогів практики трансформації економічної системи до ринкового середовища для України не існує, що вимагає нових досліджень у сфері методології та організації як макроекономічного, так і аналізу на мікрорівні.

З переходом до ринкових відносин дискусії щодо назви аналітичної галузі знань не припиняються, а навпаки з'являються нові терміни такі як “фінансовий аналіз”, які за часів планово-адміністративної економіки не використовувалися для назви аналітичної науки (такі терміни як “аналіз балансу”, “балансознавство”, “рахунковий аналіз” на сучасному етапі розвитку не використовуються для назви аналітичної науки). Крім того продовжують застосовуватися назви – “аналіз господарської діяльності”,

⁹ Туган-Барановский М.И. Социальные кооперации. – М.: Слово, 1922. – С. 429.

“економічний аналіз” з різними уточненнями, які використовувалися для назви аналітичної галузі знань на попередніх етапах її розвитку. Назва “аналіз господарської діяльності” не втратила своєї актуальності до сьогодні і продовжує використовуватися авторами як синонім економічного аналізу, що здійснюється на мікрорівні. Деякі вчені, зокрема, проф. С.Б. Барнгольд як найбільш доречний варіант виділяла “економічний аналіз діяльності господарюючих суб’єктів”. Для характеристики сутності понять “аналіз господарської діяльності”, “економічний аналіз” (мікрорівень) автори звертають увагу на такі основні моменти: об’єктом аналізу є підприємство; аналіз направлений на оцінку результатів господарської діяльності; основним завданням аналізу є підвищення ефективності господарювання; аналіз здійснюється з метою прийняття ефективних управлінських рішень.

**Навчально-методичні
праці з економічного
аналізу**

Після переходу до формування ринкових відносин протягом певного періоду використовувалися підручники та навчальні посібники з економічного аналізу, видані у радянський період. Видавництвами України за період 1991-2006 рр. випущено майже 300 підручників, навчальних і методичних посібників, збірників і монографій.

Найбільша кількість сучасних навчальних посібників українських авторів присвячена *теоретичним основам економічного аналізу* на підприємствах (М.В. Яцків “Теорія економічного аналізу” (1993 р.), Є.В. Мних “Економічний аналіз на промисловому підприємстві” (1996 р.), О.І. Гадзевич “Економічний аналіз господарської діяльності підприємств” (1997 р.), В.М. Івахненко, М.І. Горбатюк, В.С. Львовчикін “Економічний аналіз” (1999 р.), Є.В. Мних, І.Д. Ференц “Економічний аналіз” (2000 р.), М.Я. Коробов “Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств” (2000 р.), В.М. Мельник “Основи економічного аналізу” (2000 р.), Л.В. Руденко “Аналіз фінансово-господарської діяльності підприємства” (2000 р.), П.М. Сухарев “Економічний аналіз” (2001 р.), П.Я. Попович “Економічний аналіз діяльності суб’єктів господарювання” (2001 р.), “Економічний аналіз” за ред. акад. НАН України, проф. М.Г. Чумаченка (2003 р.), “Економічний аналіз” за ред. проф. Ф.Ф. Бутинця (2003 р.), Є.В. Мних “Економічний аналіз” (2003 р.), Н.В. Тарасенко “Економічний аналіз” (2003 р.), А.Ф. Бабицький “Методологія аналізу економічних процесів і управління” (2003 р.), Є.Ф. Кожанова, І.Д. Лазаришина “Економічний аналіз в Україні: історія, методологія, практика” (2005 р.), А.Д. Бутко “Теорія економічного аналізу” (2005 р.)).

У низці навчальних посібників *організація і методика економічного аналізу* вивчалися *разом із проблемами обліку і контролю* (Я.В. Мех, Н.В. Сумкіна, В.А. Дерій “Облік, контроль та аналіз в умовах ринкових відносин” (1992 р.), А.М. Кузьмінський, В.В. Сопко, В.П. Завгородній “Організація бухгалтерського обліку, контролю і аналізу” (1993 р.),

В.С. Рудницький, В.І. Бачинський, К.І. Редченко, Є.А. Рехлецький, М.Є. Мариняк “Фінансовий облік та аналіз комерційної діяльності підприємств” (1996 р.), П.Я. Попович “Економічний аналіз і аудит на підприємстві” (1998 р.), В. Сопко, В. Завгородній “Організація бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу” (2000 р.), І.І. Пилипенко, О.Ю. Редько, Ю.В. Черкаський “Економічний аналіз в аудиті фінансової звітності” (2002 р.), Т.М. Серікова, В.Д. Понікаров, Є.П. Кожанова, І.П. Отенко “Облік, аналіз і аудит” (2003 р.)).

Увага у працях сучасних вчених приділяється *аналізу зовнішньоекономічної діяльності* підприємств (О.В. Карпенко “Облік і аналіз зовнішньоекономічної діяльності” (1999 р.), Ф.Ф. Бутинець, І.В. Жиглей, В.М. Пархоменко “Облік і аналіз зовнішньоекономічної діяльності” (2001 р.), *фінансової звітності підприємств* (В.В. Сопко “Методика аналізу балансу підприємства” (1994 р.), Ю.С. Цал-Цалко “Фінансова звітність підприємства та її аналіз” (2002 р.)), *фінансових результатів і фінансового стану підприємства* (В.О. Мец “Економічний аналіз фінансових результатів та фінансового стану підприємства” (1999 р.), Л.А. Лахтіонова “Фінансовий аналіз суб’єктів господарювання” (2001 р.), Г.В. Митрофанов, Г.О. Кравченко, Н.С. Барабаш “Фінансовий аналіз” (2002 р.), А.О. Таркуцяк “Фінансовий аналіз та управлінські рішення” (2002 р.), В.В. Іванієнко “Финансовый анализ” (2003 р.)), *окремих аналітичних об’єктів* (О.М. Петрук “Облік та аналіз договірних відносин: проблеми теорії та практики” (1999 р.), Л.І. Слюсарчук “Облік і аналіз виробництва та продажу готової продукції (Методолого-прикладний аспект)” (2001 р.), Л.О. Примостка “Фінансові деривативи: аналітичні та облікові аспекти” (2001 р.), Н.Ю. Іванова “Аналіз беззбитковості виробництва: теорія та практика” (2002 р.), І.І. Цигильник, С.О. Кропельницька, М.М. Білий, О.І. Мозіль “Аналіз і розробка інвестиційних проєктів” (2005 р.)).

Розповсюдження набувають посібники з *аналізу діяльності підприємств різних видів економічної діяльності*, зокрема, діяльності *комерційних банків* (В.І. Коршунов “Учет и анализ в коммерческих банках” (1999 р.), “Аналіз діяльності комерційного банку” за ред. проф. Ф.Ф. Бутинця та А.М. Герасимовича (2001 р.), А.М. Герасимович, М.Д. Алексеєнко, І.М. Парасій-Вергуненко “Аналіз банківської діяльності” (2003 р.)), *підприємств агропромислового комплексу* (Ю.Я. Литвин, В.М. Олійник, М.С. Палюх, М.В. Семчишин “Організація бухгалтерського обліку, контролю і аналізу в сільському господарстві” (1998 р.), О.М. Царенко “Економічний аналіз діяльності підприємств АПК” (1998 р.), П.Я. Хомин, І.І. Костецький, Я.І. Костецький “Облік та аналіз діяльності фермерського господарства” (1998 р.), О.М. Шпичак, П.Т. Саблук, В.П. Ситник “Особисті підсобні господарства України: аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції” (2001 р.)), *підприємств будівельної галузі* (Б.М. Литвин “Аналіз господарської діяльності в будівництві” (1992 р.),

А.Г. Загородній, С.І. Проник “Економічний аналіз виробничо-господарської діяльності будівельно-монтажних організацій” (1995 р.), *інших галузей промисловості* (Н.Н. Грабова, В.Б. Кириленко “Бухгалтерский учет и анализ торгово-коммерческой деятельности” (1995 р.), В.М. Орлов, Н.П. Спільна, Н.Ю. Потапова-Сінько “Економічний аналіз, контроль та ревізія у галузі зв’язку” (1999 р.), Л.М. Чернелевський, О.В. Михайленко “Економічний аналіз на підприємствах харчової промисловості” (2000 р.)).

Значна увага у працях сучасних фахівців приділяється таким напрямкам економічного аналізу: *фінансово-статистичному аналізу* (М.Л. Лапішко “Основи фінансово-статистичного аналізу інвестиційної діяльності підприємств невинробничой сфери” (1995 р.)), *фінансово-інвестиційному аналізу* (Я. Комаринський, І. Яремчук “Фінансово-інвестиційний аналіз” (1996 р.)), аналізу *інвестиційних проєктів і проєктному аналізу* (А.Є. Маркелов “Ваш бізнес: Аналіз та обґрунтування інвестиційних проєктів, бізнес-планування” (1998 р.), В.А. Верба, О.А. Загородніх “Проєктний аналіз” (2000 р.), Т.А. Ворокут “Проєктний аналіз” (2000 р.)), *системному аналізу* (О.Д. Шарапов “Системний аналіз” (1993 р.)), *техніко-економічному аналізу* (Ю.С. Цал-Цалко “Техніко-економічний аналіз” (1999 р.)), *ситуаційному аналізу* (“Ситуационный анализ, или Анатомия кейс-метода” Под ред. проф. Ю.П. Сурмина (2002 р.)). З’являються праці щодо організації та методики економічного аналізу *в умовах комп’ютерних технологій* (К.В. Измайлова “Сучасні технології фінансового аналізу” (2003 р.)).

Крім того, в Україні широкого розповсюдження набули російські та білоруські праці з економічного аналізу¹⁰. Зокрема, присвячені *теоретичним основам* (М.С. Абрютина, А.В. Грачев “Анализ финансово-экономической деятельности предприятия” (1998 р.), Н.П. Любушин, В.Б. Лещева, В.Г. Дьякова “Анализ финансово-экономической деятельности предприятия” (1999 р.), В.В. Осмоловский, Л.И. Кравченко, Н.А. Русак “Теория анализа хозяйственной деятельности” (2001 р.), Л.Н. Чечевицына “Экономический анализ” (2001 р.), “Экономический анализ” под ред. Л.Т. Гиляровской (2001 р.), Г.В. Савицкая “Анализ хозяйственной деятельности предприятия” (2000-2006 рр.)), Шеремет А.Д. “Теория экономического анализа” (2005 г.), Шеремет А.Д. “Комплексный анализ хозяйственной деятельности” (2006 г.); *аналізу фінансового стану та фінансовому аналізу взагалі* (О.В. Ефимова “Как анализировать финансовое положение предприятия” (1993 р.), А.И. Ковалев, В.П. Привалов “Анализ финансового состояния предприятия” (1997 р.), Н.А. Русак, В.А. Русак “Финансовый анализ субъекта хозяйствования” (1997 р.), Н.В. Радионов, С.П. Радионова “Основы финансового анализа: математические методы, системный подход” (1999 р.), А.Д. Шеремет, Е.В. Ненашев “Методика финансового анализа” (1999 р.), В.В. Нитецкий, А.А. Гаврилов “Финансовый анализ в аудите: теория и

¹⁰ Ініціали та прізвища авторів наведені російською мовою.

практика” (2001 р.)), Ковалев В.В. “Финансовый анализ: методы и процедуры” (2001 г.), Ковалев В.В., Ковалев Вит. В. “Финансовая отчетность и ее анализ (основы балансоведения) (2004 г.), Гладченко Ю.В. “Анализ финансовой отчетности” (2006 г.), *проведенню так званого управлінського аналізу*: Вахрушина М.А. “Управленческий анализ” (2006 г.), Соловьева О.В. “Управленческий анализ в отраслях” (2006 г.), *аналізу інвестиційної діяльності* (Д.А. Ендовицкий “Комплексный анализ и контроль инвестиционной деятельности: методология и практика” (2001 р.)), здійсненню аналізу в умовах *інформаційних технологій* (Е.Л. Шурмов, Э.А. Умнова, Т.В. Воропаева “Автоматизированные информационные системы бухгалтерского учета, анализа, аудита” (2001 р.), Г.Н. Соколова “Информационные технологии экономического анализа” (2002 р.)). Широкого розповсюдження отримали розробки питань *стратегічного аналізу*. Зокрема виділяється серія навчальних посібників західних вчених з питань формування збалансованої системи показників: Каплан, Роберт С., Нортон, Дейвид “Стратегическое единство: создание синергии организации с помощью сбалансированной системы показателей (2006 г.), “Внедрение сбалансированной системы показателей” / Novath & Partnert (2006 г.), Нівен Пол Р. “Діагностика збалансованої системи показників” (2006 р.), Рамперсад Х. “Универсальная система показателей” (2006 г.).

Наукові праці з Одним із результатів наукової діяльності, **економічного аналізу** засобом розвитку науки є докторська дисертація. Тематика докторських досліджень найбільш яскраво демонструє актуальні проблеми в науці і практичній діяльності, саме того періоду, який вивчається.

Протягом 1971-2006 рр. захищено українським вченими 18 докторських дисертацій, які частково або повністю присвячені проблемам економічного аналізу. Зокрема, десять докторських дисертацій, присвячені безпосередньо проблемам аналітичної науки, п’ять робіт – питанням обліку і аналізу, одна докторська дисертація – питанням контролю та аналізу, дві дисертаційні роботи охоплюють питання обліку, аналізу та контролю;

Систематизуючи докторські дисертації за тематикою можна виділити такі напрями, як загальні проблеми економічного аналізу, економічний аналіз ефективності капітальних вкладень та основних фондів, економічний аналіз ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів та виробничого потенціалу, аналітичні дослідження в окремих сферах та видах діяльності (будівельне виробництво, агропромисловий комплекс, інвестиційна діяльність, банківська діяльність, непідприємницькі організації). Протягом усього часу проводились дослідження з питань:

1) теорії і методології економічного аналізу: загальні питання, генезис, принципи, метод, види, функції аналітичної науки, місце та взаємозв’язок з системою управління. Якщо раніше економічний аналіз розглядається переважно як комплексний аналіз, то на початку XXI ст. економічний аналіз тлумачать як систему, що базується на взаємодії і взаємообумовленості

основних елементів життєдіяльності людини, єдності зовнішніх і внутрішніх факторів, соціально-екологічних пріоритетів діяльності суб'єктів господарювання; виходячи з принципу оптимізації співвідношення прибутковості і ризиків; як систему, яка базується на засадах корисності;

2) методики економічного аналізу, їх формування та удосконалення завжди знаходилися в центрі уваги дослідників, що є цілком закономірним. Адже з'являються нові аналітичні об'єкти, методи і технічні прийоми; змінюються умови як внутрішні так і зовнішні, інформаційна база – все це потребує адекватного відображення в системі синтетичних та аналітичних показників і коефіцієнтів, методиках економічного аналізу;

3) організація та інформаційне забезпечення аналітичної роботи, а саме організація аналітичної роботи на окремих суб'єктах господарювання, на рівні регіону, галузі; аналітичний процес і його складові, інтеграція функцій спеціалістів економічного профілю.

4) застосування комп'ютерних технологій для потреб економічного аналізу. Цей напрям бере свій початок ще з 1970 р.

У галузевому розрізі докторські дисертації розподілилися наступним чином: промисловість – шість робіт, сільське господарство – шість робіт, будівництво – дві, автомобільний транспорт – одна, банківська сфера – одна, бюджетні та небюджетні неприбуткові організації – одна¹¹.

Наведені вище факти свідчать про значний внесок вітчизняних вчених в теорію та практику економічного аналізу.

На удосконалення економічного аналізу мало суттєвий вплив прийняття Закону України “Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні”, здійснення реформи бухгалтерського обліку, включаючи застосування Міжнародних стандартів фінансової звітності, введення в господарську практику підприємств аудиту та управлінського обліку.

Слід зазначити, що на сьогодні в цілому на підприємствах України економічна робота, а відповідно, і її складова – економічний аналіз – потребують значного покращання. Крім того, за сучасних умов розвитку економіки перед економічним аналізом як наукою постало багато якісно нових проблемних питань:

⇒ трансформується змістовне наповнення сучасного економічного аналізу у зв'язку із зростаючим впливом зовнішнього середовища на діяльність підприємства, у результаті чого змінюються завдання і предмет економічного аналізу, розширюються його об'єкти та інструментарій за рахунок нових прийомів і засобів, які дозволяють враховувати зовнішні фактори;

¹¹ Детальніше ці питання висвітлені в статті Олійник О.В. “Формування та розвиток національної школи економічного аналізу / Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Міжнародний збірник наукових праць. / Серія: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. Випуск 3(6). – С. 136-157

⇒ необхідність створення єдиної системи економічного аналізу, яка б інтегрувала аналіз діяльності на всіх рівнях. З цим має бути пов'язана і система різнострокових прогнозів, що базувалася б на закономірностях, тенденціях і резервах, виявлених при дослідженні аналітичних досліджень;

⇒ фінансові показники та коефіцієнти розраховується на основі наданої обліковою системою підприємства інформації, при використанні якої необхідно враховувати порядок її формування та ймовірність викривлення;

⇒ неузгодженість методик розрахунку основних фінансових показників та коефіцієнтів; відсутність стандартизованих методик викликане тим, що дані показники можуть мати різноманітне змістовне наповнення залежно від того, чим керувався аналітик при їх відборі; відсутність обґрунтованих нормативів основних фінансових показників та інших індикаторів;

⇒ застосування економіко-математичних методів, електронно-обчислювальної техніки й персональних комп'ютерів, що дає змогу скоротити інформаційні потоки, знизити ймовірність помилок під час збирання і передавання даних;

⇒ підвищення оперативності економічного аналізу, удосконалення організаційних форм аналітичної роботи і перебудова інформаційних потоків;

⇒ галузевий економічний аналіз втратив своє значення, що є неправильним з точки зору підвищення ефективності діяльності підприємств різних видів економічної діяльності через запропонування стандартизованих методик аналітичної роботи.

Отже, щоб відповідати сучасним вимогам, економічний аналіз повинен бути наближений до потреб суб'єктів господарювання та в цілому суспільства, відповідати повсякденним запитам управління, бути надійним економічним інструментом управління підприємством.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Вказати основні передумови виникнення економічного аналізу як науки.
2. Охарактеризувати етапи розвитку економічного аналізу.
3. Назвати наукові праці з економічного аналізу, видані у довоєнний період.
4. Перерахувати наукові праці з економічного аналізу, видані у повоєнний період.
5. Назвати особливості планової економіки та пояснити їх вплив на розвиток економічного аналізу.
6. Охарактеризувати становлення національної школи економічного аналізу в Україні.